

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE BENZEŞME

Mehmet ÖZEREN

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,

Ayşe Kolkaya ERDOĞAN

Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET

Çalışmada Kıpçak Türk lehçelerinde meydana gelen benzeşme, harf değişimleri, ünlü-ünsüz uyumları gibi içeriklere yer verilmiştir. Kıpçak lehçeleri içerisinde yer alan, ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşme, tam-yarım benzeşme gibi olaylar ayrı ayrı belirtilmiştir. Böylece var olan değişimler görünür bir şekilde gruplandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak Grubu Türk Lehçeleri, ses değişimi, benzeşme.

ASSIMILATION IN KIPCHAK GROUP TURKIC DIALECTS

ABSTRACT

In the study, contents such as affinity, letter changes, vowel-consonant harmonies occurring in Kipchak Turkic dialects are included. Events such as progressive affinity, regressive affinity, full-half affinity within dialects are specified separately. Thus, the existing changes are visibly grouped.

Key Words: Kipchak Group Turkic Dialects, voice change, assimilation.

1.GİRİŞ

Benzeşme; baskın olan sesin, başka bir ünsüz sesi etkisi altına almasıyla kendi özelliklerine uydurması olayıdır. Bu uyumlamalar göz önünde bulundurularak seslerin çeşitli özellikleri yönüyle aralarında farklar bulunmaktadır. Bu farklar sözlük içerisinde ortadan kalkabilir veya yarıya düşebilir. Örneğin; bir diş eti ünsüzü olan /n/ sesi yanındaki bir dudak ünsüzünün etkisi ile dudak ünsüzü /m/ sesine dönüşebilir.

Benzeşmeler, benzeşen sesin ve etkisinde kaldığı sesin sözcük içerisindeki konumuna bağlı olarak uzak veya yakın, benzeşen sesin özelliğine ve uyumuna bağlı olarak yarım veya tam, kullanım süreliğine bağlı olarak geçici veya kalıcı özellikler gösterebilir. Nasıl ki ünlü seslerde benzeşme yoluyla bir uyum söz konusu ise ünsüz sesler içinde bu durum aynıdır. Benzeşme aslında ünsüz uyumunu sağlayan bir ses olayıdır.

2.KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE BENZEŞME

2.1.Kırgız Türkçesinde Benzeşme

Benzeşme yan yana bulunan sesler arasında olabilir. Ayrıca komşu sesler arasında da görülür.

-nd->-nn- Benzeşmesi

Kırgızcada III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra gelen zamir /n/si ile çıkma hâli ekinin başında bulunan /d/ ünsüzünün benzeşmesiyle meydana gelir. Daha

sonra ikiz ünsüzden biri düşer: üyünön (<*üyünnön<üy+ü+n+dön) "evinden", içinen (<iç+i+n+den) "içinden"

-ŋl->-ŋn Benzeşmesi

II. çokluk şahıs iyelik eki ile şahıs ekinin ünsüzü olan /ŋ/ ile çokluk ekinin ön sesi olan /l/nin benzeşmesi olayıdır. Daha sonra /n/ ünsüzü tekleşir: sözüñör (<*sözüñner< söz+ ü + ŋler) "sözünüz", kitebiñer (<kiteb+i+ŋ+ler) "kitabımız".

nm->-mm- Benzeşmesi

-GAn-/-GOn- ekine, I. teklik şahıs eki getirildiği zaman bu benzeşmeden söz edilebilir. Daha sonra ikiz ünsüzden biri düşer: cazgamın (<*cazgamın <caz-gan-mın) "yazdım". (Ercilasun, 2007:497)

md->-mn- Benzeşmesi

1.teklik şahıs iyelik ekinin ünsüzü olan /m/nin, -dAn/+dOn çıkma hâlî ekinin ilk ünsüzü /d/yi kendisine benzetmesiyle meydana gelir: üyümön (<üyümnön< üy+ü+m+dön) "evimden"(Ercilasun, 2007:497)

-pb-, -pt- > -pp- Benzeşmesi

Zarf-fiil ekinden gelişen duyulan geçmiş zaman ekinin ünsüzü /p/ ile zamir kökenli 1. çokluk şahıs ekinin ön sesi olan /b/ nin benzeşmesi olayıdır: Yazı dilinde ikinci şekil kullanılır: alıppız (<alıp-bız) "almışız"; barıptırmin (> *barıppırmin) > barıppırmin > barıppırmin 'gitmişim'(Ercilasun, 2007:497-498).

2.2.Kazak Türkçesinde Benzeşme

Benzeşme Kazak Türkçesinde çok kuvvetlidir. Hemen hemen bütün kelime ve ekler bu uyuma girer. Hatta bu uyumun sahası Türkiye Türkçesindeki şekline göre daha da genişlemiştir. Çünkü sedasız ünsüzlerden sonra gelen ve sedasız karşılıkları bulunmayan sedalı l, m, ve n ünsüzleri de sedasızlaşarak t olurlar: ağaştar "ağaçlar", ağaştıñ "ağacın", ağaştı "ağacı" gibi. (Ercilasun, 2007:434)

l, n >d>t değişmesi

"l" ünsüzü, sedasız ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek t olur: ädep+li>ädepti "edepli", tas+lar > tastar "taşlar", is+le-> iste- "işle-"; tūs+ni>tüsti "öğle vaktini". (Ercilasun, 2007:436-437)

m>b>p değişmesi

Kazak Türkçesinde m ünsüzü sedasız ünsüzlerden sonra geldiğinde değişerek p olur. Bu değişimde m'lerin önce b olduğu, daha sonra ünsüz uyumuna uyarak p olduğu kabul edilmektedir.Bu değişme de bilhassa m ile başlayan eklerde görülür: tap-ma->tappa- "bulma-", iş-mey>işpey "içmeden", cas+mın>caspın "gencim", cas emes+min>cas emespin "genç değilim". (Ercilasun, 2007:437)

2.3.Başkurt Türkçesinde Benzeşme

Başkurt Türkçesinde benzeşme sağlam bir şekilde var olmaktadır.Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü benzeşme yoluyla kalınlaşarak /a/ olmuştur: azan "ezan", dawam "devam", (AR. dāwam), darya "derya", (Far. dārya),

farman "ferman" (Far. fārman). (Ercilasun, 2007:759). Yine kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk tonsuzluk bakımından gösterdiği uyum da vardır: qışqı, eytken, yaqtaş, ildeş vb. (Buran, A. ve Alkaya, E. 2019:247)

2.4.Tatar Türkçesinde Benzeşme

Tatarca da ünsüzler arasındaki uyum aslında bir seda uyumudur. Ünsüzle biten asıl kökler ile ünsüzle başlayan bağlı eklerin temasında yani eklenme sırasında şöyle bir uyum oluşur:

Kök sonunda sedalı + ek başında sedalı: Һаtingа "kadına", аларда "onlarda", төшөмдө "düşümde", авылдаш "köylü". (Ercilasun, 2007:695)

Kök sonunda sedasız + ek başında sedasız: tormышка "hayata", yaktaş "hemşehri", yeşteş "yaşıt". (Ercilasun, 2007:695)

2.4.1.Sibirya Tatar Türkçesinde Benzeşme

Yakın Benzeşme

Kelimede iç seste yan yana duran iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün yada kısmen benzeştirilmesi olayıdır(Korkmaz, 1992: 23).

-md- > -mn- değişimi

Sibirya-Tatar Türkçesinde çıkma hâl eki 1. Teklik şahıs iyelik eki almış tabanlardan sonra geldiğinde ekin başındaki /d/ ünsüzü ilerleyici benzeşme ile /n/ 'ye dönüşür: апаqамнан "ablamdan" (Alkaya, 2008: 190).

-nb->-mb- değişimi

/b/ ünsüzü yanında bulunan /n/dudaksıllaşarak /m/'ye dönüşmüştür: umbиш (<on beş) "on beş". (Alkaya, 2008: 190). Alıntı Kelimelerde: peyşembe (<Far. penc+şenbe) "perşembe" . (Alkaya, 2008: 190)

-nd-, -nl- >-nn- benzeşmesi

STT'de çıkma hâl eki /n/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/'ye dönüşür: paşинnan "başından", qatınнан (<qatından) "kadından", ölgennen (<ölgenden) "öldükten"; qormannıq (kurban+lıq) "kurbanlık",ülen-ner "otlar" (Alkaya, 2008: 190-191).

Uzak benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir. (Korkmaz, 1992: 155). /ş/ ve ç (<ts) ünsüzleri uzaktaki /s/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir: şuғиш (<suғиш <soquş) "savaş", tsats (<saç) "saç", tsats-(<saç-) "saç-".Ünlüler arasında da uzak benzeşme görülür: sındıq (<sandıq<Ar. şandūq) "sandık". (Alkaya, 2008: 192). Alıntı Kelimelerde: zübezet (<Ar. zeberced) "zebercet", kekter(<kebter< Far. kebüter) "güvercin". (Alkaya, 2008: 192)

2.4.2. Mişer Tatar Türkçesinde Benzeşme

Yakın benzeşme

-md->-mn- benzeşmesi

MTT'de çıkma hâli eki 1. teklik şahıs iyelik eki almış veya -m sesiyle biten kelimelerden sonra geldiğinde ekin başındaki /d/ ünsüzü ilerleyici benzeşmeyle /n/'ye dönüşür: artımnan "ardımdan", kulımnan "elimden" (Alkaya, 2014: 180).

-nb->-mb-benzeşmesi

/b/ ünsüzü yanında bulunan /n/ dudaksıllaşarak /m/ye dönüşmüştür: umbiş "on beş", kalgambız (<kalgambız) "kalmışız". (Alkaya, 2014: 181). Alıntı Kelimelerde: ırımbur "Orenburg". (Alkaya, 2014: 181)

-nd-, -nl->-nn-benzeşmesi

MTT'de çıkma hâl eki /n/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/ ye dönüşür: awızlarınnan "ağızlarından", yönnen "yünden"; urmannar (<urman-lar) "ormanlar". (Alkaya, 2014: 181)

-ŋl->ŋn-benzeşmesi

MTT'de /l/ ile başlayan çeşitli yapım ve çekim ekleri /ŋ/ ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici benzeşmeyle /n/'ye dönüşür. Ancak bu durum daha seyrek görülür. -ŋl- yapısının korunduğu örnekler daha fazladır: aŋlat- "anlat-", mıŋlı "bunlu, kederli", tıŋla- "dinle-". (Alkaya, 2014: 182)

Uzak benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir. (Korkmaz, 1992: 155). ts (>ç) ünsüzü uzaktaki /s/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir: tsets- (çaç-<saç-) "saç-", tsets (<çaç<saç) "saç" (Alkaya, 2014: 183).

2.4.3.Kreşin Tatar Türkçesinde Benzeşme

Yakın benzeşme

Kelimede iç seste yanyana duran iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün ya da kısmen benzeştirilmesi olayıdır. (Korkmaz, 1992: 167-168)

-md->-mn-benzeşmesi

KTT'de çıkma hâl eki birinci teklik şahıs iyelik eki almış tabanlardan veya -m sesiyle biten kelimelerden sonra geldiğinde ekin başındaki /d/ ünsüzü ilerleyici benzeşmeyle /n/'ye dönüşür: carımnan "yarımdan", canımnan "canımdan", uramnan "sokaktan". (Alkaya, Kirillova, 2018: 319)

-nb->-mb-benzeşmesi

/b/ ünsüzü yanında bulunan /n/ dudaksıllaşarak /m/'ye dönüşmüştür: umbiş "on beş". (Alkaya, Kirillova, 2018: 319). Alıntı Kelimelerde: çerşembe (<Far. çār+şenbe) "çarşamba". (Alkaya, Kirillova, 2018: 319)

-nd->-nn- benzeşmesi

KTT'de çıkma hâl eki /n/ ünsüzü ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici ünsüz benzeşmesine uğrayarak /n/'ye dönüşür: dcınnan "yünden", yanınnan "yanından", şınnan "şundan", uyınnan "oyundan"(Alkaya, Kirillova, 2018: 319).

-nl->-nn-benzeşmesi

KTT'de /n/ ile biten tabanlara gelen -lAr eki ünsüz benzeşmesine uğrayarak kurallı olarak /n/'ye dönüşür: qatınnar "kadınlar", urmannar "ormanlar", alğannar (<al-gan- lar) "almışlar" (Alkaya, Kirillova, 2018: 319).

-ŋl->-ŋn-benzeşmesi

KTT'de /l/ ile başlayan çeşitli yapım ve çekim ekleri /ŋ/ ile biten tabanlara geldiğinde ilerleyici benzeşmeyle /n/ye dönüşür. Ancak bu durum kurallı değildir. - ŋl- yapısının korunduğu örnekler az da olsa bulunur: aŋla- "anla-", tıŋla- "dinle-". (Alkaya, Kirillova, 2018: 320)

-zs->-ss-benzeşmesi

Bu ses olayı Kazan Ardı Kreşinleri ağızında yalnızca küssin- örneğinde görülmektedir. /z/ ünsüzüyle biten kelime kökü, başında /s/ bulunan bir yapım eki aldığı için kelimenin sonundaki/z/ tonsuzlaşarak /s/'ye dönmüştür: küssin- (<köz+sün-) "göze gelmek, nazar değ-". (Alkaya, Kirillova, 2018: 320)

Uzak benzeşme

Kelime içinde bir sesin uzakta bulunan başka bir sesi boğumlanma niteliği bakımından kendisine benzetmesidir. (Korkmaz, 1992: 155): erbir (<eybir) "nesne, eşya" örneğinde de r ünsüzü uzaktaki /y/ ünsüzünü kendisine benzetmiştir. (Alkaya, Kirillova, 2018: 320)

2.5. Karakalpak Türkçesinde Benzeşme

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk tonsuzluk bakımından gösterdiği uyum Karakalpak Türkçesinde de var olmaktadır: jerge, mektepte, qaşqın, qızdıñ, dalañlıqqa, awızdan, sürgin, kitaptın. (Buran, Alkaya, 2019:418)

2.6. Nogay Türkçesinde Benzeşme

Nogay Türkçesinde benzeşme sağlam bir şekilde işlenmektedir. Ünlü Benzeşmesine şunlar örnek verilebilir: haber (Ar.) > habar, mirza (Far.) > mırza, bu kün (ET) > bugün, buyıl (ET) > bıyıl. (Ercilasun, 2007:628); onnan (ondan), şaş (saç) (Ercilasun, 2007:629); battı (battı), şıktı (çıktı)(Buran, Alkaya, 2019:306)

2.7. Kırım – Tatar Türkçesinde Benzeşme

Kırım Türkçesinde, bu uyum, tonlu ünsüz ve ünlünün yanında tonlu, tonsuz ünsüzün yanında ise, tonsuz veya tonsuz karşılığı olmayan ünsüzün bulunması durumudur. süz-güç "süzgeç", yor-ğun "yorgun", ev-iñiz-ge "evinize", qat-tır- "sertleştirmek", tiş-ler "dişler", qayt-tı "döndü". (Ercilasun, 2007:823)

-b > -pdeğişimi

Kırım Türkçesinde alınma kelimelerin sonunda bulunan /b/ sesi tonsuzlaşarak /p/ olur: Ar. kınnab> qınap "kınnap", Ar. mektüb> mektüp "mektup", Ar. laḳab> laḳap "lakap", Ar. maḡrib> maḡrep / maḡrip "maḡrip", Ar. mekteb> mektep "mektep". (Ercilasun, 2007:824)

-d > -t deḡiřimi

Alınma kelimelerin sonunda bulunan /d/ sesi Kırım Türkçesinde /t/ olur: Ar. maḳ'ad > maḳat "oturulacak yer, halı, kilim", Ar. mevlid> mevlüt "mevlit", Ar. mezād> mezat "mezat, açık arttırma". (Ercilasun, 2007:824)

-g>-kdeḡiřimi

Eski Türkçedeki tek heceli isimlerin sonunda bulunan /g/sesi, Kırım Türkçesinde bazen/k/olur: Alt. Gram. tü, tüü> tük "tüy", Kaşg. beg> bey / bek "bey". (Ercilasun, 2007:824)

b-> m-deḡiřimi

Kelime başında meydana gelen b-> m- hadisesi, sonunda /n/ sesi olan bazı kelimelerde görülür. Bu deḡişikliğe ilerleyici uzak nazal benzeşme sebep olmuştur: bin-> min- "binmek", bunta> mında "burada, buraya", ben> men "ben". (Ercilasun, 2007:824)

2.8. Karaçay – Malkar Türkçesinde Benzeşme

Karaçay-Malkar Türkçesinde kimi yapım ve çekim ekleri tek şekilli yani tonlu olduğu için ünsüz uyumu bozulabilmektedir: eşikge (kapıya), carıqda (ışıkta), içgi (gizli), çüçgür-(hapşır-). (Buran, Alkaya, 2019:570)

b->m deḡiřimi

Eski Türkçede söz başındaki b- sesi genizsilleşme yoluyla Karaçay-Malkar Türkçesinde m- sesine deḡiřir. Genizsilleşme, geniz ünsüzleri sayılan m, n, ŋ ünsüzlerinin benzeştirme yoluyla yakınındaki ünsüzleri kendi boḡumlanma noktasına çekmesi olayıdır (Korkmaz 1992: 71): ben > men "ben 1. şahıs zamiri", biŋ > miŋ "bin", bin-> min- "binmek" (Ercilasun, 2007:896).

s- > ç- deḡiřmesi

Eski Türkçede önseste yer alan s sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde gerileyici ses benzeşmesi yoluyla ç sesine dönüşmüştür: saçra-> çaçıra- "sıçramak", saç > çaç "saç". (Ercilasun, 2007:898)

2.9. Kumuk Türkçesinde Benzeşme

Kumuk Türkçesinde benzeşme olayı yoktur. Daha doḡrusu bu olay sadece telaffuzdavadır, ama yazıya aksettirilmez. Bu durum, tonlu-tonsuz karşılığı olan ünsüzlerden /g, ğ, d/ ünsüzleriyle başlayan eklerle ilgilidir ve Kumuk Türkçesi yazı dilinde bu tür eklerin ilk ünsüzleri, tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere de hep tonlu şekilleriyle gelir; ancak telaffuzda ilerleyici ünsüz benzeşmesi yoluyla uyum gerçekteşir: eşik-de (eşikte) "kapıda", at-da (atta) "atta"; eşik-den (eşikten) "kapıdan", at-dan (attan) "attan"; eşik-ge (eşikke) "kapıya", at-ġa (atqa) "ata; isme"; et-di (etti)

"etti, yaptı", ıq-dı (ıqtı) "ıktı"; et-gen (etken) "etmiş, yapmış", ıq-đan (ıqqan) "ıkmış" vb. (Ercilasun, 2007:962)

b->m- değişmesi

Kelime başında görülen bir olaydır: man- "banmak", men "ben", mıyıq "bıyık", miğ "bin 1000". Bu değişme Arapça alıntı olan bina kelimesinde de görülür: mina "bina". (Buran, Alkaya, 2019:504)

3. SONUÇ

Çalışmada gramer kitapları kullanılarak Türk lehçelerindeki benzeşme olayları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. En yoğun benzeşme Tatar Türkçesinde görülmektedir. Çoğunlukla diğer Türk lehçeleri ile ortak ses özelliklerine sahiptir. En az benzeşme Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde görülmektedir. İncelemeler sonunda yakın benzeşmenin yaygın olduğu görülmüştür.

Benzeşme olayının Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de dildeki en az çaba yasaının bir gereği olarak ortaya çıktığı ve yaygınlık kazandığını söylemek mümkündür. Belli sesler arasındaki benzeşmeler sz içindeki komşu seslerin etkisi ile gerçekleşerek seslerin çıkış noktalarının da birbirlerine yakınladıştırılması sonucu doğurmuştur.

KAYNAKÇA

1. Alkaya, E. (2008). Sibiryaya Tatar Türkçesi, Turkish Studies, Ankara
2. Alkaya, E. (2014). Mişer Tatar Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul
3. Alkaya, E. ve Kirillova 2. (2018) . Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür), Kesit Yayınları, İstanbul
4. Buran, A. Alkaya, E. ve Yalçın, S.K. (2017). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1, Akçağ Yayınları, Ankara
5. Buran, A. ve Alkaya E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2, Akçağ Yayınları, Ankara
6. Buran, A. ve Alkaya E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3, Akçağ Yayınları, Ankara
7. Buran, A. ve Alkaya, E. (2017). Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara
8. Ercilasun, A. (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara.